

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑԻ»-Ի ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՈՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

«Աշխարհացոյց»-ը պատմա-աշխարհագրական հուշարձան է, նվիրված Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի, Սասանյան Իրանի, ինչպես նաև Եվրոպայի, Լիբիայի (Աֆրիկայի) աշխարհագրական նկարագրությանը: Այս բոլոր երկրների մասին հեղինակը խոսում է մի այնպիսի քաջատեղյակությամբ, որ բացառիկ երևույթ է իր դարի պատմության մեջ: Ուստի պատահական չէ նրա նկատմամբ ուսումնասիրողների հետաքրքրությունը:

«Աշխարհացոյց»-ը մեզ է հասել երկու խմբագրություններով՝ համառոտ¹ և ընդարձակ², թարգմանվել է տարբեր լեզուներով և ապա փորձ է կատարվել վերականգնելու նրա սկզբնական բնագիրը³:

Գոյություն ունի «Աշխարհացոյց»-ի 60 ձեռագիր ընդօրինակություն, որոնցից 45-ը Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի սեփականությունն է, իսկ մյուսները պահվում են արտասահմանում՝ Վենետիկում, Վիեննայում և Երուսաղեմում⁴:

Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների 36 ձեռագրերի նկարագրությունը հրատարակել է պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը⁵:

Ցավոք, «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը մեզ չի հասել: Մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ները ընդօրինակություններ են, որոնք դարերի ընթացքում արտագրողների կողմից ենթարկվել են փոփոխությունների և մեկը մյուսից տարբերվում են: «Աշխարհացոյց»-ը հանդես է եկել մեկը

¹ Патканов К., Армянская география VII века, СПб, 1877.

² Géographie de Moïse de Corène d'après Polemée, Texte arménien, traduit en français par le P. Souknu, Venise, 1881. Ընդարձակ խմբագրության բնագիրն ունի նաև «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յավելուածովք նախնեաց» խորագիրը, Վենետիկ, 1881:

³ Երեմյան Ս., «Աշխարհացոյց»-ի սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊԲՀ, 1972, թիվ 4, էջ 209-230, 1973, թիվ 1, էջ 238-252, թիվ 2, էջ 261-274:

⁴ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմ. առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Ե., 1979, էջ 352:

⁵ Աբրահամյան Ա., Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Ե., 1940, էջ 10-18:

մյուսից տարբեր վերնագրերով՝ «Աշխարհագիր», «Տեսակ աշխարհայ և հանգամանին երկրի», «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճշմարիտ Մովսէսի Խորենացւոյ», «Մովսէսի Խորենացւոյ ասացեալ է, երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան»։ Թե նշված վերնագրերից որն է նախնականը, առայժմ պարզ չէ։

Նախքան «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակություններին անցնելը, նշենք, որ բավական ժամանակ է, ինչ քննության է առնվում շատ կարևոր մի հարց՝ ո՞վ է պատմաաշխարհագրական այդ հուշարձանի հեղինակը, երբ է այն ստեղծվել։

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի, ստեղծման ժամանակի վերաբերյալ ուսումնասիրողները հայտնել են տարբեր կարծիքներ։

1. Մխիթարյան միաբանության անդամները «Աշխարհացոյց»-ը համարել են Մովսես Խորենացու աշխատություն՝ պատմահորը համարելով V դ. հեղինակ⁶։

2. Ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենը «Աշխարհացոյց»-ը համարել է (կեղծ) Մովսեսի գործ՝ գրված IX դ. վերջում կամ X դ. սկզբներին՝ մասնավորապես 950 թ.։ Սեն-Մարտենը այս կարծիքին էր համզել հիմնվելով մի քանի աշխարհագրական անունների վրա⁷։

3. Պրոֆ. Բ. Պատկանյանը «Աշխարհացոյց»-ը համարում է Անանիա Շիրակացու աշխատություն՝ գրված VII դ.⁸։

4. Եվ վերջապես ակադեմիկոս Յ. Մանանդյանը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ է համարում Մովսես Խորենացուն՝ վերջինս հասցնելով IX դ.⁹։

Մինչև XIX դ. սկզբները անխախտ էր այն տեսակետը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն է Մովսես Խորենացին, իսկ աշխատությունը գրված է V դ.։ Մակայն Սեն-Մարտենի կողմից «Աշխարհացոյց»-ի նոր հրատարակությունը, որն օժտված էր ընդարձակ ներածականով,

⁶ Ինժիճյան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Կ. Պ., Վենետիկ, 1835, էջ 304-314։

⁷ Saint Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819, p. 301-394.

⁸ Патканов К., նշվ. աշխ., XVIII։

⁹ Մանանդյան Յ., Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Ե., 1934, էջ 113։

ֆրանսերեն թարգմանությամբ և բազմաթիվ ծանոթագրություններով, սուր վեճերի առիթ տվեց:

Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Ինճիճյանը¹⁰ և ակադեմիկոս Յ. Մանանդյանը¹¹ լուրջ փաստարկներով հերքեցին Սեն-Մարտենի տեսակետները: Այսպես նրանք ցույց տվեցին, որ ի թիվս այլ անձնությունների, մասնավորապես «Աշխարհացոյց»-ի ընտիր օրինակներում ընդհանրապես բացակայում է «որ է Յօզու Ռուսաց» արտահայտությունը և Շատախ գավառանունը:

Նրանք ցույց տվեցին, որ Սեն-Մարտենի հրատարակածը «Աշխարհացոյց»-ի սխալաշատ մի ձեռագիր է, որ նրա բերած կռվանների զգալի մասը հանդիսացել են ընդմիջակություններ և դրանցից մի քանիսն էլ սխալ են մեկնված: Ի դեպ, մենք ևս «Աշխարհացոյց»-ի շատ հրատարակություններ նայելիս չենք հանդիպել «որ է Յօզու Ռուսաց» արտահայտությանը:

Հաջորդ տեսակետի հետևորդները Մխիթարյան միաբանության անդամներն են, որոնք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ են համարում Սովսես Խորենացուն՝ պատմահորը անվանելով V դ. հեղինակ: «Աշխարհացոյց»-ի պատմության մեջ շրջադարձային կետ հանդիսացավ XIX դ. 70-ական թթ., երբ պրոֆ. Զ. Պատկանյանը հիմք ունենալով 1865 թ. Վենետիկյան հրատարակությունը, 1877 թ. հրատարակեց «Աշխարհացոյց»-ի ռուսերեն թարգմանությունը՝ նրան օժտելով ընդարձակ ներածականով և ծանոթագրություններով¹²: Համոզված լինելով, որ Սովսես Խորենացին V դ. հեղինակ է, իսկ «Աշխարհացոյց»-ը պարունակում է VI-VII դդ. տեղեկություններ, նա առաջինն էր, որ ցույց տվեց, թե «Աշխարհացոյց»-ի մեջ իբրև աղբյուր հիշատակված Կոստանդին Անտիոքացին VI դ. հեղինակ Կոզմաս Չնդկաչուն է, որի «Քրիստոնեական երկրագրություն»-ից օգտվել է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Համարելով «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին VII դ. անձնավորություն, նա իրավամբ հեղինակ ճանաչեց VII դ. հայ մեծ բնագետ Անանիա Շիրակացուն: Զ. Պատկանյանի այս ենթադրությունը ընդհանուր

¹⁰ Ինճիճյան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 314:

¹¹ Մանանդյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 26:

¹² Патканов К., նշվ. աշխ., X-XII:

ընդունելություն գտավ, նա դարձավ հայագիտության մեջ այն ուղղության հիմնադիրը, որի ներկայացուցիչներն անվերապահորեն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ ճանաչեցին Ամանիա Շիրակացուն:

Չորրորդ և վերջին տեսակետի հիմնադիրը ակադեմիկոս Դ. Մանանդյանն է, որը գտնում է, որ Մովսես Խորենացին ապրել և ստեղծագործել է IX դ. և «Աշխարհացոյց»-ն էլ համարում է IX դ. աշխատություն¹³:

Նշենք, որ ակադեմիկոս Դ. Մանանդյանի տեսակետը առաջ բերեց ուժեղ հակազդեցություն: Մեր խնդրից դուրս է մեկ առ մեկ քննության առնել այդ տեսակետները, նշենք միայն, որ եթե կարելի է վիճել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջ, ապա պատմագիտության համար անվիճելի է, որ Մովսես Խորենացին V դ. հեղինակ է:

Առաջ անցնելով, նշենք, որ պրոֆ. Բ. Պատկանյանի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ և Ա. Սուքրյանի ընդարձակ հրատարակությունները ոչ միայն վերջնականապես չլուծեցին «Աշխարհացոյց»-ի պատկանելության և ժամանակի հարցը, այլ նոր սուր վեճերի տեղիք տվեցին, որոնք շարունակվում են մինչ այսօր: Տարբեր տեսակետներ առաջ քաշեցին ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի հեղինակները: Ա. Գուտշմիդը գտավ, որ «Աշխարհացոյց»-ը VII դ. աշխատություն է, սակայն դրա հեղինակ ճանաչեց Մովսես Խորենացուն՝ գտնելով, որ պատմահայրն ապրել և ստեղծագործել է VII դ.¹⁴:

Դրանից հետո տարբեր հեղինակներ ուսումնասիրել են «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և ժամանակի հարցը, սակայն բոլոր կարծիքների մեջ տիրապետողն է այն տեսակետը, որ «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է VII դ. և նրա հեղինակն է Ամանիա Շիրակացին: Վերջին տեսակետին հետևեցին Դ. Տաշյանը¹⁵ և Գ. Խալաթյանը¹⁶: Վերջինս համարել է, որ Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը աղբյուր է ծառայել Խորենացու Հայոց պատմությանը:

¹³ Մանանդյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁴ Gutschmid A., Kleine Schrifte, B. III, Leipzig, 1892, S. 332-338.

¹⁵ Տաշյան Դ., Ցուցակ հայերեն ծեռագրաց մատենադարանին Մխիթարանց ի վիճմնա, 1895:

¹⁶ Халатьянц Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренцкого, Москва, 1896, с. 18, 133.

«Աշխարհացոյց»-ի հարցին անդրադարձավ նաև գերմանացի գիտնական պրոֆ. Դ. Մարկվատը՝ ենթադրելով, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ապրել է VII դ., մասնավորապես նշելով, որ «Ա. Շիրակացին իսկական գիտնական է, որ Հայաստանի բաժանումից 300 տարի հետո ապշեցուցիչ ճշտությամբ տվել է Հայաստանի աշխարհագրությունը բաժանումից առաջ»¹⁷:

Հարցին անդրադարձավ նաև գերմանացի մեծ հայագետ Դ. Հյուբշմանը: Նա անկարելի համարեց, որ «Պատմություն Հայոց»-ը և «Աշխարհացոյց»-ը միևնույն հեղինակի գործ են: Համեմատելով երկու աշխատությունները, գերմանացի հայագետը գտնում է, որ խորենացու պատմությունն «աշխարհագրական տեսություններով ու անուններով» ավելի Փափստոսին է մոտ, քան «Աշխարհացոյց»-ին: Նշելով, որ «Պատմություն Հայոց»-ի ստեղծման ժամանակը կարելի է որոշել առանց «Աշխարհացոյց»-ը նկատի ունենալու, որը գրվել է պատմահոր երկից շատ ավելի ուշ, ապա զարգացնելով միտքը ավելացրել է. «Աշխարհագրութեան գրութեան ժամանակին վարի սահմանն է Նախճաւան գաւառին Վասպուրականէ բաժնուիլն ու Սիւնեաց հետ միացուիլը...»¹⁸:

Թվում էր, թե հարցը վերջնականապես լուծվել է, սակայն վեճերը շարունակվեցին XX դ. 30-ական թթ., երբ ակադեմիկոս Դ. Մանանդյանը հանդես եկավ առանձին մենագրությամբ՝ փորձելով մեկընդմիջտ լուծել «Աշխարհացոյց»-ի պատկանելիության և ժամանակի հարցը¹⁹:

Ինչպես նշում է ակադ. Դ. Մանանդյանը «խորենացու պատմությունը և «Աշխարհացոյց»-ը գրվել են IX դ.՝ հայ վաճառականության զարգացման ու տարանցիկ առևտրի վերականգնման շրջանում»: Սակայն ակադ. Դ. Մանանդյանի տեսակետների մերժումով հանդես եկավ ակադ. Ստ. Մալխասյանցը, որն ապացուցեց, որ Մովսես խորենացին ապրել է V դ., ապա նշելով, որ «Աշխարհացոյց»-ը Անանիա Շիրակացու

¹⁷ Markwart J., Sudarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, S. 56-57.

¹⁸ Հյուբշման Դ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 263-264, 267:

¹⁹ Մանանդյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 32:

աշխատությունն է²⁰, իսկ ակադ. Ա. Երեմյանը նշում է. «Հակոբ Մանանդյանը մեծ շփոթության մեջ է ընկել Խորենացու ժամանակի հարցում»²¹:

Հ. Մանանդյանի տեսակետների հերքումով հանդես եկավ պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը՝ «Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը» աշխատությամբ²²: Բնության եմթարկելով Մատենադարանում պահվող «Աշխարհացոյց»-ների 36 ձեռագրեր, հեղինակը հայտնաբերել է, որ 1600 թ. առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ներից ոչ մեկի վերնագրում չի հիշատակվում Մովսես Խորենացու անունը: Ա. Աբրահամյանը հանգելով ճշմարտացի եզրակացության՝ նշում է, որ մինչև XVI դ. «Աշխարհացոյց»-ը դեռևս չէր ճանաչվել Մ. Խորենացու աշխատություն, և միայն այդ ժամանակ արտագրողներից որևէ մեկն է ավելացրել Խորենացու անունը: Վերջնականապես քննության առնելով «Աշխարհացոյց»-ին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր, եզրակացնում է, որ «Աշխարհացոյց»-ը VII դ. ապրած հեղինակի գործ է: Գրված է նախքան Հայաստանը արաբների կողմից նվաճվելը²³: Նշենք, որ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը կատարեց արժեքավոր ուսումնասիրություն՝ շրջանառության մեջ մտցնելով ձեռագրական հարուստ նյութ:

Կարևոր էր «Աշխարհացոյց»-ի 1944 թ. հրատարակությունը պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի կողմից, որին կանդրադառնա՞նք առանձին²⁴:

Տեսնելով, որ իր առաջ քաշած տեսակետները հերքվում են, ակադ. Հ. Մանանդյանը կրկին հանդես եկավ իր տեսակետների պաշտպանությամբ 1947 թ. «Византийский временник» պարբերականում: Սակայն որևէ նոր փաստեր առաջ չքաշեց՝ պաշտպանելով իր նախորդ տեսակետները²⁵:

²⁰ Մալխասյանց Ա., Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Ե., 1940, էջ 32:

²¹ Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 26:

²² Աբրահամյան Ա., Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հարցի շուրջը, Ե., 1940:

²³ Նույն տեղում, էջ 28-29, 114:

²⁴ Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944:

²⁵ Манандян А., Когда и кем была составлена "Армянская География" приписываемая Моисею Хоренскому, Византийский временник, т. 1 (XXVII), Москва, 1947, с. 127-143.

XX դ. 50-ական թթ. «Աշխարհացոյց»-ի քննությամբ հանդես եկավ Թ. Հակոբյանը, որը նույնպես «Աշխարհացոյց»-ը համարում է Ամանիա Շիրակացու աշխատություն²⁶:

«Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրության ամենամեծ ներդրումը ունի ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը: 1963 թ. լույս տեսավ մեծ գիտնականի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» մեծարժեք ուսումնասիրությունը²⁷:

Ձեռնամուխ լինելով հարցի քննարկմանը Ս. Երեմյանը նշում է, որ «Աշխարհացոյց»-ը եղել է մոտավորապես 15 քարտեզների ժողովածու-ատլաս, որոնց մեջ հիմնականում եղել են իր կողմից վերականգնվող Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Վիրքի և Աղվանքի քարտեզները: Ս. Երեմյանը եկել է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նկարագրում է Հայաստանը և Անդրկովկասը երկու ժամանակաշրջանում՝ առաջինը մինչև 387 թ., երկրորդը հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանն է, և արտացոլում է Հայաստանը 591-610 թթ.: Ակադ. Ս. Երեմյանը քննադատում է այն ուսումնասիրողներին, որոնք «Աշխարհացոյց»-ը համարել են Պտղոմեոսի կամ նրանից օգտված Պապոս Ալեքսանդրացու երկերի ընդօրինակություն: Նրա կարծիքով «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը մեծ ինքնուրույնություն է ցուցաբերել հատկապես Մեծ Հայքի, Սարմատիայի, Վիրքի, Աղվանքի և Պարսկաստանի նկարագրության մեջ²⁸:

Իր աշխատության մեջ ակադ. Ս. Երեմյանը հանգել է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու, այսինքն ատլաս, սակայն քարտեզների վրա եղած նյութը նա շարադրել է նաև առանձին, այսինքն եղել է աշխարհագրական ձեռնարկ: Աշխատությանը կից հրատարակվեց Հայաստանի հարևան երկրների նկարագրությունը, փորձեց նաև վերականգնել «Աշ-

²⁶ Հակոբյան Թ., Դիտողություններ 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի մասին, «Երևանի համալսարանի գիտական աշխատություններ», հ. 43, 1954, էջ 121-122:

²⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 13-14:

խարհացոյց»-ի նախնական բնագիրը²⁹: Իր նշանավոր աշխատության մեջ՝ Ս. Երեմյանը անհավանական է համարում, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Անանիա Շիրակացին է՝ նշելով «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է ամենաուշը 608-610 թթ. և հարց է առաջանում, թե որքանով են ճիշտ բանասերները, որոնք «Աշխարհացոյց»-ը համարում են Ա. Շիրակացու 610-685 թթ. աշխատություններից մեկը³⁰: Սակայն 1980 թ. իր նոր աշխատանքում ակադ. Ս. Երեմյանը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ ճանաչեց Անանիա Շիրակացուն³¹:

Ս. Երեմյանի աշխատությունը վերջնականապես չլուծեց «Աշխարհացոյց»-ի բազմաթիվ վիճելի հարցեր: 1965 թ. նորից հանդես եկավ Թ. Չակոբյանը՝ փորձելով հերքել Ս. Երեմյանի առաջ քաշած տեսակետները: Նշելով, որ «Աշխարհացոյց»-ը երկրագրական աշխատություն է և իր բնույթով նման է Ատրաքոնի ու մյուս հին հեղինակների աշխարհագրական երկերին: Թ. Չակոբյանը չմերժեց ակադ. Ս. Երեմյանի այն կարծիքը, որ գոյություն են ունեցել «Աշխարհացոյց»-ին կից քարտեզներ: Թ. Չակոբյանը մերժեց Ա. Երեմյանի տեսակետը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցում, նշելով, որ այն ստեղծվել է VII դ. 40-50-ական թթ. Անանիա Շիրակացու կողմից³²:

Բնականաբար պրոֆ. Թ. Չակոբյանի հայտնած կարծիքը չլուծեց «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցը: Բանավեճին հետագայում միացան նաև այլ ուսումնասիրողներ: Ս. Խաչատրյանը իր «VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի մասին» հոդվածում նշում է, որ «Աշխարհացոյց»-ը քարտեզագրական ու աշխարհագրական գիտելիքների կոմպլեքս է, որը ժամանակի ընթացքում անհետացել է: Ինչպես ոչնչացել ու մեզ չեն հասել Էրատոսթենեսի ու Պտղոմեոսի քարտեզները և Ռուսաստանի XVII դ. Մեծ Գծագիրը: Ս. Խաչատրյանը գտնում է, որ «Աշխարհացոյց»-ն ունեցել է միայն աշխարհի քարտեզ, իսկ բնաշխարհները տրվել են

²⁹ Երեմյան Ս., «Աշխարհացոյց»-ի սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊԲՀ, 1972, թիվ 4, էջ 209-230, 1973, թիվ 1, էջ 238-252, թիվ 2, էջ 261-274:

³⁰ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 12, 25-26:

³¹ Еремян С., География и картография, Культура раннефеодальной Армении (VII вв.), Е., 1980, с. 230-236.

³² Չակոբյան Թ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի աշխատության մասին, Երևանի համալսարանի «Փիտական տեղեկաիր, հաս. գիտ.», հ. 96, պրակ 8, Ե., 1965, էջ 86-87:

շարադրանքով³³: Հեղինակը գտնում է, որ Հայաստանի և մերձակա երկրների աշխարհագրական այն նկարագրություններն ու տեղեկությունները, որոնք գրանցված են «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզի վրա, քաղված են մեծ մասամբ հայ հեղինակների գործերից: Մ. Խաչատրյանը գտնում է, որ «Աշխարհացոյց»-ն ուսումնասիրող գիտնականները քարտեզագրական վերլուծություններ չեն կատարել, այլ անդրադարձել են հայ ժողովրդի պատմության կապակցությամբ: Ավարտելով իր միտքը Մ. Խաչատրյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը չի կարող լինել Անանիա Շիրակացին, որովհետև «Տիեզերագիտության» և «Աշխարհացոյց»-ի տեսակետները սկզբունքային մի շարք հարցերում տրամագծորեն հակառակ են՝ միմյանց ժխտող ու հակասող»³⁴:

Ա. Խաչատրյանի հայտնած տեսակետը նորից ստիպեց հանդես գալ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանին:

Նշենք, երբ կասկածի տակ էր առնվում Շիրակացու՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ լինելը, ապա այդ տեսակետի կողմնակիցները կատարելով նոր մանրազննին հետազոտություն, փորձում էին մեկընդմիջտ վերջ տալ արդեն տասնամյակներ շարունակվող վեճին: Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը իր՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի պրոբլեմը՝ հոդվածում³⁵ քննադատության ենթարկեց Մ. Խաչատրյանին և կրկին հիմնավորեց իր նախկին տեսակետը՝ ցույց տալով, որ «Աշխարհացոյց»-ը Անանիա Շիրակացու մտքի արգասիքն է:

Նախորդ դարի 70-ական թթ. մի շարք հոդվածներով հանդես եկավ պրոֆ. Գ. Պետրոսյանը, որը նույնպես աղբյուրագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից ելնելով գտավ, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն է Անանիա Շիրակացին³⁶:

³³ Խաչատրյան Մ., VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի մասին, ՊԲՀ, 1968, էջ 81:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 85-89:

³⁵ Աբրահամյան Ա., «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի պրոբլեմը, ՊԲՀ, 1969, թիվ 3, էջ 226-240:

³⁶ Պետրոսյան Գ., «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի առեղծվածը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, թիվ 10, էջ 54-60:

1979 թ. լույս տեսավ պրոֆ. Գ. Պետրոսյանի «VII դարի Հայկական «Աշխարհացոյց»-ի մասին» հոդվածը³⁷, որտեղ հեղինակը մերժելով Ս. Խաչատրյանի պաշտպանած տեսակետները, մասնավորապես նշեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նոր քարտեզ չի կազմել, այլ եղած առանձին երկրների նոր քարտեզներից համապատասխան նյութ է քաղել իր աշխատության հատկապես Հայաստանի համար: Դրան հաջորդեց Գ. Պետրոսյանի ևս մեկ հոդված³⁸, որտեղ ոչ միայն քննադատության ենթարկվեց ակադ. Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» մեծարժեք ուսումնասիրությունը, այլև նրա կողմից «Աշխարհացոյց»-ի մասին առաջ քաշված և ընդունելության արժանացած տեսակետները:

Փորձելով հերքել Ս. Երեմյանի մի շարք տեսակետներ, Գ. Պետրոսյանը հայտնել է այն տեսակետը, որ «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրը Պապոս Ալեքսանդրացու աշխատությունն է, ինչպես նաև նշելով, որ Անանիա Շիրակացին կազմել է իր ժամանակին հայտնի աշխարհի նկարագրությունը, որը դարձել է աշխարհագրական ձեռնարկ³⁹:

Դրան հետևեց Ա. Երեմյանի սուր քննադատությունը, որտեղ պաշտպանելով իր՝ քառորդ դար շրջանառված տեսակետը, մասնավորապես նշեց, որ «արծարծվող հարցերի մասին խոսողը առաջին հերթին պիտի լինի քարտեզագետ»⁴⁰: Աշխատանքի վերջում Գ. Պետրոսյանին հոդվածագիրը մեղադրում է կողմնակալ մոտեցման, ինչպես նաև գրաբարին չտիրապետելու մեջ⁴¹:

Այդ նույն ժամանակ պրոֆեսորներ Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի համատեղ ջանքերով լույս տեսավ «Աշխարհացոյց»-ի աշխարհաբար թարգմանությունը⁴²:

³⁷ Պետրոսյան Գ., VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի մասին, ՊԲՀ, 1979, թիվ 2, էջ 243:

³⁸ Պետրոսյան Գ., VII դ. Հայկական «Աշխարհացոյց»-ի նոր լուսաբանության մի փորձի մասին, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1986, թիվ 6, էջ 59-65:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 64:

⁴⁰ Երեմյան Ա., Պետրոսյան Գ., «VII դ. հայկական «Աշխարհացոյց»-ի նոր լուսաբանության մի փորձի մասին» հոդվածի առիթով, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1986, թիվ 7, էջ 53, 58:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴² Անանիա Շիրակացի, Մատենագիտություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Ե., 1979:

Մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում հայագետ Ռոբերտ Յուսընի կատարած ուսումնասիրությունները: Հեղինակը քննության է առնում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և ժամանակի հարցը՝ գտնելով, որ «Աշխարհացոյց»-ը ստեղծվել է 610-636 թթ. ընթացքում: Հեղինակն ուսումնասիրելով VI դ. Բյուզանդական Հայաստանում կատարված վարչական փոփոխությունները, չորս Հայքերի առկայությունը, ինչպես նաև այլ վարչական փոփոխություններ, կատարված Մորիկ կայսեր կողմից, գտնում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն է Անանիա Շիրակացին⁴³: Իր հաջորդ ուսումնասիրություններում արտասահմանյան հայագետն անդրադառնում է Մեծ Հայքի վարչական փոփոխություններին⁴⁴: Ռ. Յուսընի կողմից քննության է առնվում նաև 15 աշխարհների ծագման խնդիրը: Հեղինակի կարծիքով Մեծ Հայքի 15 աշխարհները միաժամանակ հանդես չեն եկել, այլ մ.թ.ա. 56 թ. սկսած մինչև 636 թ.⁴⁵: Ռ. Յուսընի հաջորդ աշխատության մեջ քննության են առնվում «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունները, որոնց հեղինակն օժտել է մանրամասն ծանոթագրություններով: Բայց ելնելով մեր խնդրից, նշենք Ռ. Յուսընի ամենամեծ ծառայությունն այն է, որ Ա. Սուքրյանի կողմից հրատարակված տեքստերի և Ա. Աբրահամյանի կողմից տպագրված համառոտ խմբագրության բնագրի վերահրատարակությունը Նյու-Յորքում, ինչպես նաև «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության ձեռագրի ֆաքսիմիլեն⁴⁶:

«Աշխարհացոյց»-ի որոշ հարցերով, մասնավորապես տիեզերագիտական խնդիրներով զբաղվել է է. Դանիելյանը⁴⁷: Նրա վերջերս լույս տեսած «Գանձասարի պատմություն» մեծածավալ ուսումնասի-

⁴³ Hewsens R., On the Date and Authorship of the Ašxarhacoyc. - Revue des études arméniennes, Nouvelle serie, t. IV, p. 423.

⁴⁴ Hewsens R., Introduction to Armenian historical Geography. - Revue des études arméniennes, série, t. XIII, p. 84.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 88-90:

⁴⁶ Ašxarhacoyts, The Seventy Century Geography Attributed to Ananias of Shirak, A Facsimile Reproduction of the 1881, Venise, Edition of the Long version of the Text, of the Unique Manuscript (Venise N 1245) upon which it was based and of the 1944 Yerevan Edition of the short version and with an Introduction by R. Hewsens, Delmer, New York, 1994.

⁴⁷ Даниелян Э., Армянские космографические труды VII века о строении вселенной, Е., 1978.

րության մեջ մասնավորապես նշվում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակներն են պատմահայր Մովսես Խորենացին (V դ.) և նրա գործը շարունակող նշանավոր աշխարհագրագետ Ամանիա Շիրակացին (VII դ.)⁴⁸:

Արծարծվող հարցին կողմնակիորեն անդրադարձել է պրոֆ. Յ. Սվազյանն իր «Աղվանից աշխարհի պատմություն» աշխատության մեջ, որտեղ ներկայացված է Աղվանքի ամբողջական պատմությունը: Նա «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ է ճանաչում Ամանիա Շիրակացուն, իսկ ստեղծման ժամանակը՝ VII դ.⁴⁹:

«Աշխարհացոյց»-ի խնդիրների, մասնավորապես Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման հարցերի ուսումնասիրությամբ, մեծարժեք աշխատությամբ հանդես եկավ պրոֆ. Բաբկեն Հարությունյանը: Հեղինակը աշխատության սկզբում մանրագնդին քննության է ենթարկել «Աշխարհացոյց»-ի խնդիրները, վերջինիս հրատարակությունները, ապա մանրամասնորեն ուսումնասիրության է ենթարկել Մեծ Հայքի աշխարհների վարչա-քաղաքական բաժանումն ու տեղադրությունը⁵⁰:

Անդրադառնալով «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և ժամանակի խնդրին, պրոֆ. Բ. Հարությունյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ը V դ. ստեղծագործություն է և պատկանում է Մովսես Խորենացու գրչին⁵¹: Հեղինակը մասնավորապես նշում է, որ Կապկոհ Զուստանի նկարագրության մեջ նշվում է 13 աշխարհ, սակայն դրանք թվարկելիս հիշատակվում են 14: Գտնում է, որ մեկը ավելացվել է հետագայում, խմբագրողների կողմից: Ապա նշելով, որ ավելացվածը Սիսականն է, որն առանձին աշխարհի վերածվեց 571 թ. հետո: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ այս իրողությունը ինքնըստինքյան անհնար է դարձնում «Աշխարհացոյց»-ի ստեղծումը 571 թ. հետո: Ապա պրոֆ. Բ. Հարությունյանը խոստանում է աշխատության երկրորդ մասում ավելի մանրամասնորեն քննության առնել տասնամյակներ շարու-

⁴⁸ Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 8:

⁴⁹ Սվազյան Յ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից – VII դառո ներառյալ), Ե., 2006, էջ 7-8:

⁵⁰ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ուստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 2001:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 33-34:

նակվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ու ժամանակի հարցը և տալ սպառնիչ պատասխան:

Սեր ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է VII դ. և պատկանում է Ամանիա Շիրակացու գրչին: Բերենք մի քանի փաստարկներ, որոնք վկայում են այդ մասին:

Մեզ համար անվիճելի է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի ուսումնասիրության շնորհիվ պարզված հանգամանքը՝ Մովսես Խորենացու անվան բացակայությունը 1600 թ. առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում: Ջարգացնելով իր միտքը՝ Ա. Աբրահամյանը գալիս է այն եզրահանգման, որ մինչև XVI դ. «Աշխարհացոյց»-ը դեռ չէր ճանաչվել պատմահոր մտքի արգասիք, և XIV դ. գրիչներից մեկն է այն վերագրել է Մովսես Խորենացուն⁵²:

Նշենք նաև, որ անժխտելի է այն հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը պետք է ունենար աշխարհագրական ու մաթեմատիկական գիտելիքներ:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում հիշատակվում են չորս Հայքերը, որոնք, ինչպես գիտենք, կազմավորվել են VI դ. Հուստինիանոսի կողմից և Մովսես Խորենացին, որն ապրել է V դ. չէր կարող անդրադառնալ VI դ. կեսերին կատարված փոփոխություններին:

«Աշխարհացոյց»-ը Ամանիա Շիրակացու աշխատությունն ճանաչողների բերված անհերքելի փաստարկները անցնում են մեկ տասնյակից, և մենք բոլոր կարծիքներին անդրադառնալիս նշել ենք ուսումնասիրողների մեծ մասի տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և ժամանակի հարցում:

«Աշխարհացոյց»-ը մինչև այժմ ունեցել է շուրջ 12 հրատարակություններ, թարգմանվել է տարբեր լեզուներով, սակայն, ցավոք, չկա նրա գիտաքննական բնագիրը:

⁵² Աբրահամյան Ա., Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջ, Ե., 1940, էջ 28-29:

**КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ
"АШХАРАЦУЙЦ"-А**

РЕЗЮМЕ

Время создания "Ашхарацуйц"-а и вопрос его автора по сегодняшний день остаются поводом для дискуссий. Больше двух столетий, как эта тема сконцентрировала на себе внимание исследователей.

В сфере изучения "Ашхарацуйц"-а большой вклад внесли члены общества Мхитарян, арменовед из Франции Сен-Мартен, арменовед из Германии, проф. Маркерт, академики А. Манандян, С. Еремян, профессора К. Паткян, А. Абрамян, Б. Арутюнян и другие.

Наше исследование привело нас к тому выводу, что "Ашхарацуйц" — плод ума Анании Ширакаци и был написан в VII веке. Он имел около 12 изданий.